Самойлович Л.В.

ЕКСПРЕСИВНО-ЕМОЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ЗБІРЦІ І.Я. ФРАНКА "ГАЛИЦЬКО-РУСЬКІ НАРОДНІ ПРИПОВІДКИ"

Початок ХХ ст. в історії української фразеографії ознаменувався виходом у світ "Галицько-руських народних приповідок" І.Я. Франка (1901-1910). Важливе місце в словникових статтях фольклорної збірки відводиться ремаркам, які надають експресивно-емоційних характеристик фразеологічним одиницям (ФО). У фольклорних працях кінця XVIII – XIX ст. фіксувалися лише поодинокі позначки, що вказують на експресивно-емоційне забарвлення ФО. Уже в збірках І.П. Котляревського, М.В. Закревського, М. Номиса звертається увага на такі реєстрові одиниці, які потребують додаткової характеристики: *Кырпа – носъ. **говор. въ насмішку,** кырпу гнуть – гордиться*[1]; *Заливъ за шкуру сала **(Иронія;** не разжиріешь отъ чужихъ подлостей)*[2]; *Я сказав на сміх **(жартуючи)**. Пир., Л.*[3]. Не випадково саме експресивно-емоційні позначки почали практикуватися першими. І.Я. Франко значно розширив систему цих ремарок. У багатьох словникових статтях фіксуються різноманітні позначки розташовані після реєстрових одиниць чи в контексті пояснювальної частини. Отже, у збірці І.Я. Франка подається розгалужена система ремарок, що вказують на експресивно-емоційну характеристику ФО:

1. **Іронічно**, що вживається для вираження глузливо-критичного ставлення до особи, прихованої насмішки, зовні замаскованої. "Іронія – це стилістичний засіб, коли зворотові надається протилежного значення з метою глузування"[4]: *Висше носа писок задирати. **Іронічно** про надмірно гордого, претенсіального чоловіка* [1, 189]*; *Лиш єдної клепки в голові не стає. **Іронічно,** зрештою чоловік зовсім розумний* [2, 90]; *Він того так не любит, ак кіт сала. **Іронічно**: він се дуже любить* [2, 264]; *Звиває сі муха у мази. **Іронічно**: в біді стоїть безрадний та безпомічний, не ратує ся* [2, 167]; *Сьміє сї на кутнї зуби. **Іронічно** сердить ся або жалує чогось* [3, 131]; *Солодкий як перцюга. **Іронічно:** про прикрого неприємного чоловіка* [3, 145]; *За богато чести! **Іронічно,** коли хтось робить комусь нечесть* [3, 308]. Порівнюючи деякі словникові статті "Фразеологічного словника української мови" (ФСУМ) та збірки, виявляємо відмінності в поданні цієї позначки. Зокрема, ФО *без одної клепки у голові*[5] супроводжується зараз ремаркою ***зневажливе.*** Інший приклад вказує на тотожну характеристику, бо ФО *як муха в сметані*[6] і *багато (забагато) честі*[7] також має позначку ***іронічне.***

2. **Жартівливо**, що вживається для вираження гумористичного ставлення до особи, служить для розваги, викликає сміх, але не ображає: *Бойть сї, як дядько ладану. **Жартливо**; зам. церковної відправи, при якій уживають кадила* [1, 113]; *О, то далеко, на кінци язика… Кажуть **жартливо:** се ось тут близенько, мало що не язиком досягти* [1, 510]; *Аж душьи в пјити забігла**. Жартують** із такого, що чогось переляпкав ся і тікав **живо*** [2, 79]; *Руш сї з місцьи, бо далї тут коріньи пустиш. **Жартують** із чоловіка, що занадто довго сидить на однім місцї* [3, 55]; *Далекий сьвіт: відти там не видно. **Жартують,** коли хтось боїть ся іти до місцевости не дуже далекої* [3, 69]; *То менї сорока на фостї принесла. **Жартує** чоловік, коли хтось запитає його, відки знає сю новину* [3, 151]; *Дошкучив як пугою по воді**. Жартливо** – не доказав нїчого, грозив і не сповнив погрози…* [2, 44]; *На Юра, як рак свисне. **Жартлива** поговірка в знач. се не буде нїколи* [3, 355]; *Так сї тобов тїшу, як дїдько сухов вербов. **Жартує** чоловік побачивши старого, доброго приятеля* [3, 212]. Варто сказати, що значна кількість ФО подається в певному контексті, і тому позначка ***жартівливо*** характеризує не ФО загалом, а лише конкретну ситуацію. У ФСУМі до наведених ФО аналогічних ремарок немає. Лише ФО як *чорт (дідько) ладану* зі словом *боятися* супроводжується позначкою ***грубо***[9].

3. **Лайливо,** що вживається для вираження негативного ставлення до особи, висловлення обурення з приводу чогось у дуже грубій і образливій формі, іншими словами лихословство, клятьба. І.Я. Франко використовує ремарку ***лайка***: *Ти пся скоро! **Лайка**: ти песя шкіро* [3, 108]; *То ще пся кров собача! **Лайка*** [2, 313]; *А, лукавцуне ти якийсь! **Лайка:** лукавий чоловіче* [2 ,361]; *Якого Луципера кричиш? **Лайка** на крикливого* [2, 361]; *Ти пся ного (паро, бестийо, бідо). Замішанькі **лайки*** [2, 524]; *Пся кров. Популярна **лайка** міжнароднього характеру…*[2, 524]; *То ще песя віра! **Лають** невірного, фальшивого чоловіка…* [2, 524].

Велика кількість ФО у збірці супроводжується також ремаркою ***проклятє*** (тобто прокляття). "Прокляття – різке засудження кого-небудь, що часто свідчить про безповоротний розрив з ним і супроводжується зловісним побажанням, пророцтвом"[10]: *Бог би ті побив. Звичайне **проклятя** без специальной асоціації з битєм* [1, 66]; *Бодай за нього Бог забув…**! Проклятє**; непамять, се тяжка кара* [2, 141]; *На марах би тї винесли! **Проклятє,** щоб ти вмер і тебе несли до гробу* [2, 378]; *Сів би-с каменьом! **Проклятє*** [3, 101]; *Абись сі скапав як сьвічка. **Проклятє*** [3, 106]. Отже, як бачимо, І.Я. Франко такі ФО виділяє ремарками ***лайка*** і ***проклятє.*** У ФСУМі ціла низка цих ФО фіксуються з позначкою ***лайливо,*** а в збірці вживаються з позначкою ***прокляття*:**

Збірка І.Я. Франка	**ФСУМ**
А грім би тї забив! ***Проклятє*** [1, 456]	Щоб грім убив (побив) кого, ***лайл.***[11]

* Тут і далі приклади подаються за виданням: Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. 1-3. – Львів: Наук. т-во ім. Шевченка, 1901-1910. У квадратних дужках римськими цифрами вказується том, арабськими – сторінка, з якої взято приклад.

Чорна година на тебе! ***Проклятє:*** щоб на тебе лихо! [1, 370]	Чорна година на кого, ***лайл.***[12]
Бодай – єс сї скрутив! ***Проклятє.*** [3, 110]	Бодай же скрутив ся хто, ***лайл.***[13]
Трястя матері твоїй**!** ***Проклятє*** [3, 227]	Трясця твоїй матері, ***лайл.***[14]
Хрест би тї божий побив! ***Проклятє.*** [3, 282]	Побий тебе хрест, ***лайл.***[15]
А чорт би го вхопив! Народнє ***проклятє*** [3, 320]	Хай чорт бере (ухопить) кого, що, ***лайл.***[16]

У збірці з аналогічною ремаркою є ФО, які виражають різноманітні почуття людини, ставлення до висловлених думок співбесідника або навіть погрозу. На думку М.Ф. Алефіренка, вони належать до інтер'єктивних, і на відміну від інших не можуть виконувати номінативної функції. Одним із семантичних типів інтер'єктивних ФО є імперативні. Вони поєднують у своїй структурі наказовість із вираженням ставлення мовця до об'єкта волевиявлення[17]: *Бий тебе сила Божа.* ***Проклятє*** [1, 31]; *Іди до чорта!* ***Проклятє*** [3, 321] (*іди до чорта*, ***лайл.***[18]); *Іди до сто чортів.* ***Проклятя*** [3, 322] (*іди під три чорти*, ***лайл.***[19]).

4. **Глузливо** (насмішливо), що вживається для вираження неприхованої, уїдливої насмішки, направленої на кого-небудь, висміювання з приводу чогось у зневажливій формі, кепкування. "В основі глузування, – як зауважує О.О. Тараненко, – лежить насамперед прагнення якось висміяти кого-небудь, познущатися з його вигляду, поведінки"[20]. У збірці подається позначка ***кепкують*** у третій особі множини: *Насип му соли на фіст, то го їмиш.* ***Кепкують*** *із токого, що хоче руками зловити птаха або рибу* [3, 99]; *Смерть за плечима, а бідї весілє.* ***Кепкують*** *із старого чоловіка, якому недалеко до смерти, а він женить ся* [3, 127]; *Убрав ся, як чорт на утреню.* ***Кепкують*** *із такого, що убрав ся у якусь смішну або неподобну одежу* [3, 234]. Як бачимо, ремарка ***кепкують*** уведена в тлумачну частину для пояснення причини такого висловлювання.

5. **Порівняння,** що вживається для пояснення одного предмета через інший, подібний до нього, за допомогою порівняльних сполучників: *як, мов, ніби, наче, буцім* тощо. Це засіб художньої образності, один з видів тропів, що полягає в зіставленні одного предмета або явища з іншим для того, щоб глибше розкрити, яскравіше змалювати його[21]. Відомо, що порівняння – це один із засобів поетичного мовлення, проте деякі усталені порівняння належать до ФО: *Голодний як пес. Звичайне* ***порівнанє*** [1, 405]; *Білий, як сніг. Звичайне* ***порівняня*** [1, 56]; *Голий як турецький сьвятий. Про якого турецького сьвятого мова в тім загально розповсюдженім* ***порівняню,*** *не знаю* [1, 379]; *Горьиче як огень. Звичайні* ***порівнаня*** *чого горячого* [1, 427]. ФСУМ такої ремарки як ***порівняння*** не подає.

6. **Погрозливо**, що вживається для вираження гніву, невдоволення чиїми-небудь вчинками, обіцянка заподіяти яке-небудь зло, неприємність: *Не втечеш ти моїх рук.* ***Погроза****: ще я зловлю тебе* [1, 286]; *На дно тї пущу.* ***Погроза:*** *втоплю тебе* [2, 5]; *Аби я його в свою жменю дістав, то вже го не пущу.* ***Погроза****; аби я дістав його в руки* [2, 131]; *І під землю сї від мене не сховаєш.* ***Грозить*** *назавзятий, сердитий чоловік: я тебе і під землею знайду* [2, 181]; *Як ти в писок замалюю, то й світа не ввидиш.* ***Погроза****: набю по мордї* [2, 532]; *Лиш раз дмухну, тай нема тї.* ***Погроза****: лиш раз ударю тай убю* [2, 3]; *З живого з тї ськиру зідру.* ***Погроза;*** *натяг на давню орієнтальну кару здирання шкіри з живого чоловіка* [2, 104]; *По зубах дістанеш.* ***Погроза:*** *вдарю в лице, коли будеш налазити* [2, 214]; *Вигарбую тобі скиру.* ***Погроза:*** *набю тебе*… [3, 107].

7. **Окрик**, що вживається як форма вираження певних емоцій. Це вигук, який має в собі наказ, погрозу і т. ін.: *Най сі дїє божа волї.* ***Окрик*** *розпуки і безрадности, коли чоловік у якійсь тяжкій пригодї вичерпав усї способи ратунку і опускає руки* [1, 256]; *На всьо плюну.* ***Окрик*** *знеохоти* [1, 284]; *Гірка година!* ***Окрик*** [1, 331]; *Не доводи мнї до гнїву!* ***Окрик*** *сердитого чоловіка до противника* [1, 347]; *Госпди змилуй сї!* ***Окрик*** *співчуття, докору на вид якогось лихо веденого дїла, хорого або нужденного чоловіка* [1, 433]; *Бідна ж моя головонько!* ***Окрик*** *болю та безрадности в якійсь прикрій ситуації* [1, 383]. У ФСУМі така ремарка не виділяється.

8. **Образно**, що вживається для вираження певних дій чи явищ у переносному значенні: *Ото му дав бобу.* ***Образово*** *зам. набив* [1, 35]; *Відливаних двадцїть пjить дістав.* ***Образово:*** *дуже сильних, цупких ударів* [1, 209]; *Дре, що аж скира тріщит. Сказано* ***образово:*** *чоловік не може настачити на всї драчки* [1, 546]; *Дерти з кого шкіру. Уживаєть ся в* ***образовім*** *значіню: визискувати, мучити кого* [3, 108]; *Дощ лле як з луба (коновки, бочки). Способи* ***образового*** *вислову* [2, 47]; *Зарубай собі то на носї.* ***Образово****, зам. запам'ятати собі добре* [2, 157]; *По стїнах дерти сї.* ***Образово:*** *попасти в розпуку або сердити ся дуже* [3, 176]; *Хальиву з рота робити.* ***Образово*** *замість брехати* [3, 278]; *Треба хробака зальити.* ***Образово*** *замість: треба випити горілки* [3, 285]; *Ударити ся в груди.* ***Образово*** *замість покаяти ся або признати ся до якогось лихого діла* [3, 235]; *Злі язики плещут…* ***Образове*** *реченє про обмівних людий* [3, 361]; *З чорного біле робити.* ***Образово*** *говорять замість брехати, зле за добре видавати* [3, 310]; *В свої чоботи хоче го взути.* ***Образово*** *в значіню: хоче його одурити, довести до втрати* [3, 319]. ФО *Не буде з цапа вовни* з поясненням *говорять* ***образово*** *про чоловіка, нездалого до роботи* [3, 288] у ФСУМі супроводжується ремаркою ***іронічне.***

У словникових статтях збірки І.Я. Франка подаються й інші емоційно-експресивні характеристики ФО.

Автор низку ФО супроводжує різнамонітними позначками: *Іди до сто бісів!* [1, 58]; *Біда го там знає* [1, 39] (**сердито)**; *Бойит сї, як пес палиці* [1, 113]; *Вибалушив очи як баньки* [1, 156]; *Плюнь тай ногов розітри* [2, 554] (**гордо)**; *Вступи ми ся з очий* [1, 280]; *Так темно, що хоть очи вибири* [3, 203] (**еліптично)**. Нерідко упорядник характеризує ту чи іншу ФО за допомогою іменниково-прикметникового словосполучення, у якому поєднуються різні емоції: *А враг тебе знає.* ***Сердитий окрик…*** [1, 258]; *На всіх вас єден фрас.* ***Гумористичне проклятє*** [1, 277]; *Гарбуз матери твої.* ***Жартивлива лайка*** [1, 321]; *Іди до сто дідьків!* ***Сердитий окрик…*** [1, 590]; *Що там за дідько?* ***Сердитий окрик*** *що там таке?…* [1, 596]; *Матко боска, руська, польська.* ***Жартливий окрик*** [2, 384]; *Іди до грома!* ***Сердитий окрик:*** *іди геть, щезай від мене* [1, 457]; *Бодай-с скис!* ***Жартливе проклятє*** [3, 107].

У словникових статтях містяться ФО, що виражають різні сторони етикету і, на думку М.Ф. Алефіренка, не позбавлені інформативності й пізнавальності, а також є виразником емоцій, почуттів, волевиявлень. Автор відносить їх до інтер'єктивних і називає формулами соціального етикету[22]. У збірці І.Я. Франка вони позначаються ***формулами:*** *Гаразд сї маєте!* ***Формула привитаня*** [1, 317]; *Що ваша волї!* ***Звичайна формула*** *жербака, в значеню: що хочете, те й дайте* [1, 257]; *Всього доброго.* ***Формула при прощаню;*** *хатні, що провожають любого гостя, бажають йому всього доброго* [2, 10]; *Дай боже чьис добрий!* ***Формула привитаня*** *чоловіка, що застає инший при якімось дїлі* [3, 299]; *Скариж то мі Господи!* ***Формула за присяженя,*** *що щось сказано по правді* [3, 107]; *Честне ваше слово.* ***Формула чемності*** *в розмові, коли хтось згоджує ся на слова иншого чоловіка* [3, 120]. ФО *сон ми голову клонит* характерезується як ***поетичний вислів*** [3, 24], але у ФСУМі ця ФО не супроводжується позначкою ***поетичне.***

Таким чином, у збірці І.Я. Франка експресивно-емоційна характеристика ФО подається досить детально, а коло ремарок у порівнянні з збірками XIX ст. значно розширене. Автор низку ФО супроводжує ремарками **глузливо, погрозливо, образно, сердито, гордо, еліптично, прокляття, окрики, порівняння** тощо. Вживання таких різноманітних ремарок можна пояснити тим, що прийоми вираження емоцій не були уніфікованими, а також чимало ФО у збірці подано не в інфінітиві, як це прийнято в сучасній фразеографічній практиці, а в різних часових формах.

Проведений аналіз словникових статей дає можливість твердити, що позначки, які передають експресивно-емоційні відтінки ФО і були використані в "Галицько-руських народних приповідках" широко застосовується і в сучасній фразеографії.

Література

[1]Котляревский И.П. Полное собраніе сочиненій на малоросійском язике. – Кіевъ и Одесса: Изданіе книжныхъ и музикальнихъ магазинов Болеслава Корейво, 1890. – С. 312.

[2]Закревський М.В. Малороссійскія пословицы, поговорки и загадки и галицкія приповъдки // Закревський М.В. Старосвітскій бандуриста. – М., 1860. – Кн. II. – С. 164.

[3]Номис М. Українські приказки, прислівъя и таке инше. – СПб, 1864. – С.135.

[4]Новий тлумачний словник української мови / Уклад. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – У 4 т. – К.: Аконіт, 1999. – Т. 2. – С. 198.

[5]Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 381.

[6]Там же. – С. 514.

[7]Там же. – С. 16.

[8]Там же. – С. 510.

[9]Там же. – С. 954.

[10]Новий тлумачний словник української мови. – Т. 3. – С. 786.

[11]Фразеологічний словник української мови. – С.198.

[12]Там же. – С. 178.

[13]Там же. – С. 821.

[14]Там же. – С. 902.

[15]Там же. – С. 935.

[16]Там же. – С. 951.

[17]Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – С. 67-68.

[18]Фразеологічний словник української мови. – С. 349.

[19]Там же. – С. 349.

[20]Тараненко О.О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – К.; Кам'янець-Подільський, 1996. – С. 131.

[21]Новий тлумачний словник української мови. – Т. 3. – С. 584.

[22]Алефіренко М.Ф. – С. 69.